

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет педагогічний

Кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та
реставрації творів мистецтва

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри

_____ Урсу Н. О.

«__» _____ 2019 р.

Дипломна робота

Бакалавра

З теми: «ОБРАЗ ПОДОЛЯНКИ КРІЗЬ ПРИЗМУ МИСТЕЦТВА
КОЛАЖУ»

Виконала студентка 4 курсу,

ОМ1-В15 групи

Напряму підготовки 6.020205

Образотворче мистецтво

Малюк Ольга Миколаївна

Керівник: І. С. Підгурний,

кандидат мистецтвознавства,

доцент кафедри ОДПМ та РТМ

Рецензент: І. А. Гуцул,

кандидат мистецтвознавства,

доцент кафедри ОДПМ та РТМ

Кам'янець-Подільський – 2019 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ МИСТЕЦТВА КОЛАЖУ	7
1.1. Бібліографія дослідження колажу та ролі жінки у мистецтві	7
1.2. Дослідженість мистецтва колажу в Україні	16
РОЗДІЛ ІІ. ЕВОЛЮЦІЯ КОЛАЖНОГО МИСТЕЦТВА	25
2.1. Зародження та філософія мистецтва колажу.....	25
2.2. Класифікація різновидів колажу	36
РОЗДІЛ ІІІ. СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ЖІНОЧОГО ОБРАЗУ В МИСТЕЦТВІ КОЛАЖУ	43
3.1. Атрибутика українського народного жіночого костюму	43
3.2. Локальні особливості українського традиційного костюма Поділля....	53
3.3. Методологія формування образу подолянки засобом комп'ютерного колажу	61
ВИСНОВКИ	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74

ВСТУП

Образ українки інтригував художників багатьох поколінь і народів. Багатство регіонального різномаїття символіки, колористики, силуетних форм народного костюму фіксувалось як у архівних краєзнавчих матеріалах, так і в роботах майстрів образотворчого мистецтва. Костюми подолянок також вражають своєю харизмою, проте в сучасному мистецтві цей образ є не достатньо розкритий, особливо якщо це стосується комп'ютерної графіки.

Колаж, як різновид сучасного графічного мистецтва, сьогодні має неабиякий попит. Дуже гармонійно виглядає перегукування елементів колажу з минулого та теперішнього, використання чорно-білих фото та сучасних поліхромних зображень. Автентичний образ подолянки у традиційному одязі, або із чіткими, виразними елементами жіночого національного костюму, використаний у колажній композиції із різнотипними графічними, фотографічними, живописними фрагментами зображень відобразить актуальні тенденції сучасного мистецтва. В застосуванні такої інтерпретації архівних образів полягає **актуальність дослідження**.

Об'єктом дослідження є автентичний образ подолянки, його художні інтерпретації та колаж як вид образотворчого мистецтва.

Предметом дослідження є специфіка відображення подолянки у творах колажного мистецтва.

Мета роботи. У сучасній візуальній комунікації колаж як вид графічного дизайну та колажування як прийом візуалізації активно поширюється, а теоретичного науково обґрунтованого підґрунтя та узагальнення не сформовано. Дослідження направлене на аналіз колажу як виду графічного дизайну та поєднання у ньому образу подолянки, що формують унікальність українського графічного дизайну на світовому рівні. Для реалізації мети поставлені такі **завдання**:

1. Дослідити аналітичні та натурні джерела, роль жінки в мистецтві України та значення колажу як мистецького прийому;
2. Розглянути особливості розвитку колажу в Україні;
3. Простежити розвиток та смисловий зміст колажного мистецтва;
4. Визначити різновиди колажів;
5. Розглянути атрибутику українського народного жіночого костюму;
6. Виокремити особливості традиційного костюму Поділля;
7. Розкрити методологію формування образу подолянки засобом формування комп'ютерного колажу.

Методи дослідження полягають у застосуванні емпіричного методу, аналізу, порівняння та узагальнення. Зазначений методологічний підхід дозволяє вивчати тенденції використання колажу в продукції графічного дизайну, спостерігати за динамікою прийому колажування в проектах, узагальнити особливості та сформулювати характерні ознаки графічного дизайн-колажу.

Наукова новизна результатів полягає в уточненні поняття «колаж» та його особливості в сфері графічного дизайну ХХІ ст., стислому узагальненні історичних етапів формування культури колажу в графічному дизайні Європи та України, а також використання образу подолянки у колажі, що по своїй суті не було достатньо розвинуто.

Вперше сформульовано ознаки графічного дизайн-колажу, які водночас є й критеріями визначення рівня професійності того чи іншого проекту. Колаж як вид візуальних мистецтв бере свій початок з 1912 р. У результаті свого стрімкого поширення та розмаїття інтерпретацій, в другій половині ХХ ст. колаж був об'єктом мистецтвознавчих досліджень, хоча й не таким популярним, як інші види мистецтв. В українських наукових статтях, присвячених зазначеній темі, увага авторів зосереджена переважно на аспектах об'ємних колажів як творів образотворчого мистецтва та об'єктів арт-дизайну в контексті елементів декорування інтер'єрів. Нас же цікавить колаж у графічному дизайні, зокрема тенденції його застосування саме

українськими дизайнерами та ілюстраторами. Обмежена кількість упорядкованих аналітичних матеріалів з цієї теми обумовлює актуальність теми.

Дослідження ґрунтується на роботах в сфері теорії формування національної моделі українського дизайну (автори В. Даниленко, В. Косів, Є. Антонович, А. Руденченко, А. Бровченко, Р. Силко, С. Прищенко та ін.). Аналіз робіт зазначених авторів та визначення глобалізаційних і національних векторів розвитку графічного дизайну в Україні робить Л. Триноженко, О. Гладун. Крім досліджень графічного дизайну, підґрунтям були наукові розвідки в галузі мистецтвознавчого й культурологічного аналізу колажів як виду мистецтва та прийому. Наукові роботи, дотичні до зазначеної теми присвячені переважно двом аспектам: історичному огляду творчості художників і дизайнерів, які активно працювали в цій техніці та аналізу колажів як носіїв концептуальних поглядів, настроїв, громадської активності діячів культури і мистецтва на певному етапі розвитку суспільстві. На думку українського вченого Г. Колісниченка, проблема наукового вивчення колажу пов'язана з тим, що в різних напрямках мистецтва колаж виконував різні пластичні завдання. Колаж має складну структуру та широкі виразні можливості, він може бути класифікований за часом створення, техніками, матеріалами, прийомами виконання та композиціями, але його потрібно вивчати в царині тієї художньої парадигми, у якій він зростав та еволюціонував [22, с. 23].

Звичайно, зображенню жінки у творах мистецтва приділялась увага не одного дослідника та науковця. Так, ця тема певною мірою розглядається у книгах Довгополова «Розповіді про художників», Белової О.Ю. «Історія мистецтв», Зінгер Л.С. «Радянський портретний живопис».

У статтях О. Ременяки, Н. Гончарової, О. Єфименка тощо. Є багато статей про творчість того чи іншого майстра пензля, де також згадуються картини з зображенням жінки. Однак цілісного наукового дослідження немає.

Практичне значення одержаних результатів визначається можливістю їх залучення для подальшого комплексного розгляду проблем творення образу жінки та використання його при написанні праць, що присвячені історії культури та образотворчого мистецтва.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, 7 підрозділів, загальних висновків, списку використаних джерел.

ВИСНОВКИ

Дослідження дипломної роботи направлене на аналіз колажу як виду графічного дизайну та поєднання у ньому образу подолянки, що формують унікальність українського графічного дизайну на світовому рівні. Для реалізації цієї мети було виконано ряд завдань:

1. Аналіз джерел, який показав, що тема колажу на сьогоднішній день є досить актуальною. Цікавість науковців до колажу знайшла своє відображення у конференціях та форумах присвячених образотворчому мистецтву, проте слід відзначити, поняття «колаж» знаходиться на перехресті термінологічних полів декількох галузей мистецтва, зокрема, живопису, кіномистецтва і музики, та близько стикається з низкою споріднених понять (колажне мислення, інтертекст та інтертекстуальність). Вивчення цього явища відображені як в науковій літературі, так і в спеціальних словниках, статтях та теоретичних розробках. До отримання практичних результатів дослідження були долучені розвідки таких науковців, як Д. Бернштейн, Л. Савицька, О. Лагутенко, І. Азізян, А. Успенський, Д. Фомін та інших, а також джерела актуальної інформації в мережі Інтернет. Проблема колажу в європейському мистецтві є більш вивченою, натомість для українського мистецтва означена проблематика майже нова та мало досліджена.

Було досліджено роль жіки в українському мистецтві та показані приклади відомих майстрів, що зображали жінок на своїх полотнах. Зокрема Тропінін, Олександр Грен та Ян Засідатель, які виділили окрему сторінку творчості у пошуку образу подільської жінки.

В усі часи надзвичайно цікавим був погляд митців на жінку, яка була і залишається невичерпним джерелом натхнення для поетів, скульпторів та художників. Образ жінки: портретно-реалістичний, опоетизований, міфологічний, репрезентативно-офіційний, театральний – яким би не був, в образотворчому мистецтві він завжди вмщував дещо більше, ніж рефлексії художника над канонами краси, новими для кожної наступної епохи, – щось

таємниче і не до кінця визначене. Мистецтво є найбільш повним і концентрованим виразом прекрасного в житті. Художник пізнає дійсність і відтворює її відповідно до свого сприйняття та розуміння.

Визначено значення колажу як художнього принципу в культурі та мистецтві, насамперед слід зауважити, що це поняття має узагальнюючий характер та широко використовуються у різних царинах мистецтва. Слово «колаж» має французьке походження від «collage» і в перекладі означає «наклеювання». Так, термін існує в межах: живопису, кіномистецтва та музики і його визначають, по-перше, як термін живопису, введений представниками кубізму, а потім підхоплений футуристами і сюрреалістами для систематизації власної художньої практики, по-друге поєднання різнорідних елементів.

2. Розглянуто період формування колажу як виду образотворчого мистецтва в Україні (друге десятиріччя ХХ ст.); розвиток колажу в графічному дизайні школами дадаїстів, футуристів та конструктивістів (доба 1920–1930х рр.). Особливу увагу приділено українським кіноплакатам 1920–1930-х рр. та використанню фотоколажу в них. Це свідчить про те, що популярність колажу в сучасному українському графічному дизайні має свою історію та бере початок трохи менше 100 років тому. Аналіз графічних дизайн-колажів співставлено з ознаками національної моделі дизайну в Україні, над формуванням якої працюють науковці та практики. Доведено, що завдяки таким ознакам, як ефект рукотворності, емоційність, багатозначність, креативність та візуальна ідентифікація графічними елементами етнічного походження характеризують його невід'ємною складовою, графічний дизайн-колаж є такою візуальною формою, що сприяє ефективному формуванню національної моделі графічного дизайну в Україні. Сучасний графічний дизайн-колаж в Україні – це ефективний, з точки зору формування української моделі графічного дизайну, вид візуалізації ідей. Графічний дизайн-колаж фіксує в одному артефакті різні часи, минуле та сучасне, світлинами як документальне свідчення життя та

графіку як образне його узагальнення. Емоційність та деяка сентиментальність, що виникають через звернення до старовинних світлин, графічних елементів і фонових текстур, створюють у глядача позитивній настрій та здивування сміливості поєднань різноаспектних об'єктів і їхніх частин.

3. Показано зародження колажного мистецтва та його основні аспекти. Колаж (з французької collage – наклеювання) – це художня техніка, наклеювання на певну основу матеріалів, що відрізняються від неї за кольором і фактурою. Колажем називається твір, повністю або частково виконаний у цій техніці, коли з різноманітних шматків, уламків, клаптиків предметів, у поєднанні із нашаруванням різних фактур, створюється зображення, що становить єдиний художній образ.

Колаж як цілісний мистецький прийом виникає в синтетичному кубізмі в рамках настанови на експеримент. За визначенням Луї Арагона, це був той вид мистецтва, що кинув виклик живопису, а також виявився одним з ключових моментів еволюції кубізму і мистецтва модернізму загалом. Наразі невідомо, хто використав цей метод першим – Жорж Брак чи Пабло Пікассо, адже їх роботи, створені між 1907 та 1914 роками, не підписано й не датовано, і кожен з них згодом виголошував, що саме його колаж був першим. А трохи згодом колажі з'являються у творчості й інших представників кубізму – Хуана Гріса, Робера Делоне.

Колаж використовують у своїх практиках не лише кубісти. Він є одним із ключових художніх нововведень дадаїзму. Дадаїзму властива зовнішня епатажність, настанова на відмову від цінностей попередньої культури. Це було зумовлене глибинним ідеалом свободи, як це визначається у численних маніфестах і теоретичних текстах цього напрямку. Дадаїзм ставить питання про співвідношення прагнення людської свідомості до свободи та її принципової несвободи в рамках культури, що виявляється через диктат раціональної логіки і мови над спонтанністю думки. Стратегія дадаїзму націлена на зняття мовного і логічного диктату.

4. Виокремлення класифікації колажу. Колаж має строкату структуру та широкі виразні можливості, він може бути класифікований за часом створення, техніками, матеріалами, прийомами виконання та композиціями, але його потрібно вивчати у царині тієї художньої парадигми у якій він зростав та еволюціонував.

На даний момент відомо лише чотири основні стилі, які використовуються для виконання таких виробів:

1. Вегетативний;
2. Декоративний;
3. Пейзажний;
4. Формо-лінійний;

Також для виокремлення колажу впливають техніки колажу:

- Application – (накладання, прикладання) наклеювання спеціально підготовлених елементів, вирізаних з паперу, шкіри, тканини, рослинних та інших матеріалів на основу.
- Assemblage – (з'єднання, об'єднання, скріплення) техніка створення композицій з елементів складових асоціативний ряд, по одному або декільком ознаками. Пікассо, Дюшан, Шлюб активно використовували цю техніку для вираження своїх творчих задумів та ідей.
- Bricollage – (виготовлення саморобок, робота на дому) техніка виготовлення творів мистецтва, елементів оформлення і обробки, з будь-яких матеріалів природного або штучного походження, що не поєднуються в звичайному поданні.
- Decoupage – (розрізання, оброблення, вирізування) мистецтво прикраси об'єктів приклеюванням різних за кольором, фактурі і розмірам шматочків паперу в поєднанні зі спеціальними ефектами фарби, лаку, інших покриттів.

5. Розглянуто класифікації українського народного жіночого костюма. Український традиційний стрій як цінна матеріальна та духовна культурна спадщина привернув увагу вчених, етнографів, істориків, краєзнавців та

мистецтвознавців ще на початку XIX ст. Відтоді інтерес науковців не згасав попри всі сприятливі й не дуже обставини життя і побуту нашого народу. Процес дослідження особливостей комплексів вбрання етнографічних регіонів України насамперед тісно пов'язаний з формуванням загальної класифікації українського народного костюма.

Згідно загальноприйнятої класифікації в першу чергу будь-який вид складових українського традиційного костюма в цілому та подільського зокрема поділяють залежно від статі та віку людини на чоловічий, жіночий і дитячий. У свою чергу, крім цього залежно від віку людини у жіночому комплексі виокремлюють дівоче вбрання, вбрання для молодниць та літніх жінок.

6. Виокремлено загальні особливості традиційного одягу Поділля. В цілому комплекс традиційного вбрання українців Поділля містив загальнопоширені в Україні елементи народного одягу, головних уборів, взуття, прикрас та доповнень до одягу. Однак існували окремі різновиди складових костюма, які подоляни не носили і навпаки складові, які були характерні лише для подолян. А декотрі з них побутували тільки в певних локальних зонах подільського історико-етнографічного регіону. Це пояснюється специфікою межування усіх частинок Поділля з різними етнорегіонами України.

Одночасно зі спільними рисами на території Поділля простежуються зональні варіанти як окремих елементів костюма, так і цілих комплексів. З-поміж них можна виділити такі основні, як північно-західний, східний та наддністрянський. Специфічними особливостями визначався одяг Північно-Західного Поділля, де особливо тривалим було панування Польщі, яке стримувало розвиток національної культури, у тому числі традиційного вбрання.

7. Відомості про особливості одягу та атрибути дуже допомогли для створення власне колажної композиції. Виконання роботи включає 7 етапів:

1. Пошук старих фотографій подолянок у традиційному одязі;

2. Відбір найбільш вдалих фотографій;
3. Схематичне розташування багатоелементної композиції на умовній площині;
4. Розташування фотографій у визначеному порядку;
5. Пошук ідеї для реалізації колажного оформлення;
6. Підбір колажних елементів для кожної композиції;
7. Внесення певних поправок після обговорення.

Кожен етап потребував первних зусиль, як в плані пошуку, так і в практичному вдосконаленні. При перевірці вносилися зміни, які слугували завершенню загальної роботи. Найважливішим і найважчим етапом був ідейний пошук, який полягав у і підкресленні подолянок. Для цього було обрано квіткові елементи, які з давніх-давен несли певне символічне значення.

Квіти дуже гармонійно підкреслили традиційні костюми, оскільки в елементах вишивки також містилися дані елементи. Сім робіт були композиційно включені у квадрат, за розташування утворювали побутовий та урочистий сюжет. Загальна композиція вийшла досить насичена на кольорову гаму, орнаментику та емоційність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева Е. Ю. Постмодернизм: Искусство второй половины XX – начала XXI века/ Е. Ю. Андреева. – Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2007. – 108 с.
2. Батракова С.П. Художник XX века и язык живописи: от Сезанна и Пикассо/ С. П. Батракова. – Москва: Наука, 1996. – 344 с.
3. Білоткач Н. Первинність ритуального і вторинність декоративного у стародавніх вишивках/ Н. Білоткач. – Львів: Артанія, 1998. – 23 с.
4. Власюк О. Символіка традиційних мотивів української вишивки/ О. Власюк. – Рівне, 2007. – 7 с.
5. Волков Ф. Отличительные черты южно-русской орнаментики/ Ф. Волгов. – Киев, 1878. – 324 с.
6. Гайдай. Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях/Л. Гайдай. – Луцьк: Вежа, 2000. – 123 с.
7. Галан А. Миф и символ/ А. Галан. – Москва, 1993. – 24 с.
8. Герзун М. Символіка орнаменту української вишивки та витинанки: порівняльний аналіз/ М. Герзун. – Острог: Острозька академія, 2014. – 15 с.
9. Давидюк В. Чоловічі та жіночі узори в народному вбранні/ В. Давидюк. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 44 с.
10. Даниленко В. Дизайн України у світовому контексті художньо-проектної культури XX століття/ В. Даниленко. – Львів: Національна академія мистецтв, 2006. – 34 с.
11. Дмитриева Н. А. Пикассо. Биография/ Н. А. Дмитриева. – Москва: Наука, 1971. – 230 с.
12. Зонтаг С. Хепеннинги – искусство безоглядных сопоставлений/ С. Зонтаг. – Москва, 1997. – 39 с.
13. Іванов С. Народний орнамент як історичне джерело/ С. Іванов. – Москва: Советская этнография, 1958. – 23 с.
14. Каптерева Т. Дадаизм и сюрреализм/ Т. Катерева. – Москва: Модернізм, 1969. – 112 с.

15. Кауфман Л. С. Дівчина з легенди Маруся Чурай/ Л. С. Кауфман. – Київ: Київська Русь, 1967. – 92 с.
16. Кашуба М. В. Давньоруські традиції трактування образу жінки та їх продовження на Україні/ М. В. Кашуба. – Київ: Київська Русь, 1982. – 88 с.
17. Решетова М. Коллаж и перформанс как стратегии размывания границ между традиционными практиками искусства/ М. Решетова. – Оренбург: Вест. Оренбург, 2012. – 69 с.
18. Китова С. Порівняльний літопис України: Семантика орнаменту українського рушника/ С. Китова. – Черкаси, 2003. – 34 с.
19. Китова С. Полотняний літопис України/ С. Китова. – Черкаси, 2003. – 93 с.
20. Коган М. С. Морфология искусства/ М. С. Коган – Ленинград: Искусство, 1972. – 187 с.
21. Кокорина Ю. Морфология декора/ Ю. Кокорина. – Москва, 2007. – 46 с.
22. Колісниченко Г. Колаж в образотворчому мистецтві/ Г. Колісниченко. – Харків: Харківська академія дизайну і мистецтв, 2011. – 155 с.
23. Кормилов С. И. Современный словарь-справочник иностранных слов/ С. И. Кормилов. – Москва: АСТ, 2001. – 364 с.
24. Костомаров Н. И. Две русские народности/ Н. И. Костомаров. – Санкт-Петербург: Исторические монографии и сочинения, 1903. – 57 с.
25. Костомаров Н. І. Слов'янська міфологія/ Н. І. Костомаров. – Київ: Київська Русь, 1994. – 134 с.
26. Краусс Р. Подлинность авангарда и другие модернистские мифы/ Р. Краусс. – Москва: Художественный журнал, 2003. – 40 с.
27. Кривцун О. Эстетика. Учебник для гуманитарных вузов и факультетов/ О. Кривцун. – Москва: «Аспект Пресс». 1998. – 103 с.
28. Крутяева Т. Словарь иностранных музыкальных терминов/ Т. Крутяева. – Москва: Музыка, 2004. – 105 с.

29. Крючкова В. А. Антиискусство. Теория и практика авангардистских движений/ В. А. Крючкова. – Москва: Изобразительное искусство, 1985. – 30 с.
30. Мельничук Ю. Символи та знакові системи орнаментів/ Ю. Мельничук. – Черкаси, 2003. 56 – с.
31. Мирнманов В. В. Первобытное и традиционное искусство/ В. В. Мирнманов. – Москва: Наука, 1973. – 183 с.
32. Николаева Т. Украинская народная одежда/ Т. Николаева. – Київ: Наукова думка, 1988. –56 с.
33. Огієнко І. І. Українська культура/ І. І. Огієнко. – Київ, 1918. – 6 с.
34. Ожегов С. И. Словарь русского языка/ С. И. Ожегов. – Москва: Русский язык, 1987. – 328 с.
35. Педан І. Колаж в арт-дизайні: становлення та художні особливості/ І. Педан. – Харків: Харківська академія дизайну і мистецтв, 2015. – 49 с.
36. Ришова І. Наукові основи дизайну/ І. Ришова. – Запоріжжя: Гуманітарний вісник, 2015. – 122 с
37. Романець Т. Стародавні витoki мистецтва української народної кераміки/ Т. Романець. – Київ: Амфора, 1996. – 82 с.
38. Сапко М. О. Культурологія/ М. О. Сапко. – Суми: Магістеріум, 2007. – 61 с.
39. Савицькая Л.Л. Коллаж в украинском искусстве 1910—1920-х годов/ Л. Л. Савицькая. – Москва,2005. – 76 с.
40. Сбітнева Н. Тенденції розвитку сучасного графічного дизайну: повернення до рукотворності/ Н. Сбітнева. – Харків: Вісник Харківського державної академії мистецтв, 2015. – 66 с.
41. Селівачов М. Лексикон української орнаментики/ М. Селівачов. – Київ: Драма, 2005. – 36 с.
42. Столяр А. Орнаментальна форма/ А. Столяр. – Москва: Прогрес, 1990. – 191 с.

43. Херцфельде В. Первая международная дада-ярмарка/ В. Херцфельде. – Москва: Республика, 2002. – 200 с.
44. Чумарна М. Вишивання долі: символіка і техніки шитва/ М. Чумарна. – Львів: Апріорі, 2009. – 88 с.
45. Чумарна М. Код української вишивки/ М. Чумарна. – Львів: Апріорі, 2008. – 195 с.
46. Richter H. DADA: Art and Anti-Art/ H. Richter. – London: Thames and Hudson, 1978. – 116 p.
47. Глобалізаційний і національний вектори розвитку графічного дизайну [Електронний ресурс]. – URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16835/10Gladun.pdf?sequence=1> – Назва з екрану.
48. Жіночі образи в українському образотворчому мистецтві [Електронний ресурс]. – URL: <http://obuchonok.com.ua/node/394> – Назва з екрану.
49. Коллаж как вид декоративно-прикладного творчества [Электронный ресурс]. – URL: <http://galamosaic.ru/ru/mediateka/detail.php?id=471> – Назва з екрану.
50. Поділля у творчості Олександра Грена [Электронный ресурс]. – URL: <http://kpkkim.km.ua/index.php?newsid=793> – Назва з екрану.
51. Разновидности коллажа и их определение [Электронный ресурс]. – URL: https://studbooks.net/1131707/kulturologiya/raznovidnosti_kollazha_opredeleniy – Назва з екрану.